

De regadíos e regantes

Juan Fernández Casal

jfcasal@hotmail.es

Resumo. Ofrécense, a modo de retallos prendidos ao fío da memoria, diversas aspectos da vida campesiña neste fermoso eido do val do Ulla que conforman as parroquias de Riobó, Oca e Remesar, no concello de A Estrada (Pontevedra). Préstase especial protagonismo á auga de rego e aos seus sistemas de captación, condución e almacenamento e tamén ao seu regulamento consuetudinario e xurídico, sen esquecer a súa inevitable presenza no folclore e na etnografía desta comarca.

Abstract. As a patchwork made by the thread of memory, this article shows several aspects of country life in this beautiful land of Ulla valley, made up of Riobó, Oca and Remesar parishes, in A Estrada city council (Pontevedra). It gives prominence to irrigation water and its collecting, carrying and storage systems and also to its legal regulations, without forgetting its inevitable presence in the regional folklore and ethnography.

Introito

Este pequeno traballo de investigación case se asemella ás charlas que en tempos idos se mantiñan arredor da lareira nas longas noites de inverno; xuntanzas que daban pé para falar dos traballos, da vida cotián, dos recordos; o que se chama moitas veces “contos de vellas”. Hoxe en día van a menos, están a piques de desaparecer ou xa desapareceron, pois a televisión e outros aparellos absorben as conversas e ignoran as persoas. É por iso que pretendo eu, con moita saudade e traballo abondo, rescatar da memoria de algúns veciños e amigos os escasos farrapos que sobreviven, obrigando a este narrador a pegalos, coselos e zurcilos convenientemente para preservar do esquecemento aquelas vivencias e deixar constancia delas por escrito.

Non podo nin debo personalizar aos meus informadores pero todos eles son persoas maiores que fan un repaso dos tempos idos e non só relatan experiencias propias senón que traen as lembranzas dos

seus devanceiros. Todas estas informacións foron recollidas de forma oral con presenza persoal de ti a ti e, para evitar longos traslados, reducín o campo de actuación ás tres parroquias preto da miña residencia: Oca, Remesar e Riobó. Coido que coa información aquí aportada poderíase facer unha extrapolación a tódalas parroquias da Estrada e quizás a outras da Galicia rural. Cómpre tamén esta-

blecer unha limitación temporal: entre os anos trinta e sesenta do pasado século.

Unha viaxe no tempo

Retrocedo sesenta anos no tempo emprendo unha viaxe virtual para describir, sentado ao carón dunha fiestra do coche de Mosquera, que daquela facía o percorrido ata A Estrada os días de mercado, a paisaxe que observo. Non podo dicir comodamente sentado porque a estrada, naqueles tempos con piso de grixo e chea de fochancas, facía sacudir aos sufridos pasaxeiros coma se padecesen o baile de San Vito. Pero é que ademais, este autobús que fora novo había moitos anos parecía que en cada momento ia partir en dous. Así sentado, este pasaxeiro, entre sacudidas do escano, ollaba para ámbolos dous lados e memorizaba a paisaxe que contemplaba.

Era polo mes de xuño e tódolos terreos estaban en plena produción. Vexo extensas plantacións de millo co seu pendón xa nado e as espiguiñas que saían do talo. Intercaladas entre elas, pequenas parcelas de patacas xa coa rosa que asomaba no medio de cada pé e tamén, por desgraza, o escarabello comendo nas follas. Daquela tra-

tábase co tóxico, e hoxe prohibido, DDT. Nos tramos non aptos para o cultivo víanse plantacións de pinos, carballos e outras variedades forestais, ás veces tan mestas que incluso penduraban sobre a estrada e ao viaxeiro dáballe a impresión de que o autobús rodaba por un túnel. Nos lugares próximos ás casas e con regadío doado, abundaba todo tipo de hortalizas. No quedaba nin un recuncho de terreo que non fose utilizado para o cultivo. Naqueles tempos a maioría dos veciños destas zonas rurais vivían case exclusivamente da agricultura e gandería. Necesitaban pois desesperadamente terras de cultivo.

O alimento básico era pan e viño, hortalizas, patacas, que se cultivaban só nun recuncho das leiras, e algo de carne de porco. Para os viñedos utilizaban os laterais das fincas sen perderen terreo agrícola. Incluso os camiños servían de plantación de vides sempre que respectasen a altura obrigada para servicio de paso. Os viños daquelas uvas, lixeiros e acedos, non eran aptos para padais exquisitos nin estómagos delicados pero o bagazo facía unha augardente de excelente sabor.

O motivo da viaxe deste pasaxeiro era recoller o día sete de cada mes, que cadraba ademais como día de mercado, a súa mensualidade como mestre da parroquia de Remesar, que naqueles tempos se efectuaba na casa de Xesús Leis, por delegación da Habilitación Provincial de Pontevedra. Este mestre retornaba no mesmo estartelado autobús ata A Mota e desde alí debía subir, case podía dicir agatuñar, por sendeiros, corredeiras e congostras, deica a súa parroquia de Remesar.

Análise de terras

Antes de iniciar a información sobre a maneira de darlle á terra de cultivo a humidade necesaria cando a natureza lla negaba, será ben que acheguemos unha serie de datos sobre as terras, limitados ás tres parroquias que previamente sinalamos. Por suposto que os datos aquí investigados pódense extrapolar ás demais parroquias deste concello. Se establecemos un perfil vertical destas terras atoparémonos con profundidades laborables que oscilan desde poucos centímetros ata 1m. aproximadamente, pero sempre encontraremos un fondo

de rochas, o granito máis ou menos modificado. A propia terra de labor ten dous compoñentes básicos: unha pequena parte de materia orgánica procedente da degradación de restos vexetais, procedendo o resto dese granito esmiuzado en forma de area. Esta mestura de materia orgánica e area sen apenas arxila fai que os solos sexan moi porosos e permeables ás augas de chuva.

Esta intensa permeabilidade provoca que a pesar das frecuentes chuvias, estas terras non reteñen a auga, que se filtra ata o fondo da rocha e da lugar aos numerosos agüeiros que xorden despois das chuvias. É frecuente que, despois dun temporal as terras chas se asu-laguen pero ao pouco tempo, xa se ven enxoiatas. Outra das características destas terras é a falla de calcio e o forte acedo debido principalmente ás seguidas filtracións de auga. Un nivel ideal de acedo sería dun PH de 6,5, cando nestas terras apenas chega a 5,5.

Pero sigamos cos sistemas de rego que se fan ou se facían mediante condutos ou canles que recollían as augas nas partes altas do río e baixaban ata as leiras con dereito de rego por medio de ramificacións ou derivacións. Estas servidumes de paso de auga estaban marcados desde tempo inmemorial e respectábanse escrupulosamente. Como este noso terreo é moi accidentado, estas canles non están trazadas precisamente a nivel; seguen as variacións orográficas dos eidos pois xamais se chegou a tomar conciencia de crear un plan xeral para construír unha estrutura fixa e duradeira.

É interesante coñecer o sistema de rego que deixaron os musulmáns durante a longa posesión e dominio das terras españolas. Estes pobos eran esencialmente agricultores habituados a traballar en terras escasas deste prezado elemento e de poucas precipitacións. Trouxeron consigo unha cultura sobre o uso da auga para rego; auga que mimaban e aproveitaban ata o máximo. Nas terras que estiveron baixo o seu dominio estabreceron unha estrutura de regadíos moi complexa para o seu enteiro aproveitamento. Construíron grandes canles, modificaron o curso dos ríos e fixeron uso de noras para elevar as augas, artiluxios que aínda perduran en algúns lugares. Aos musulmáns debemos a introdución na península do arroz, laranxas e limóns, alcachofas, espárragos, etc. Pero ademais do uso utilitario da auga como materia de rego, souberon darlle a este elemento un sen-

tido ornamental construíndo numerosas fontes, tanto públicas como pancegas. Pero regresemos á nosa Galicia e dentro dela a este recuncho de terra das tres parroquias estradenses. Galicia era basicamente un pobo gandeiro con abondosos pastos. A súa agricultura estaba centrada no cultivo do *mijo* (millo miudo ou millo dos paxaros). O actual millo empezouse a cultivar moito tempo despois. Este cereal de orixe americano foi traído a España polos colonizadores. Ademais do citado *mijo*, nas nosas terras había abundante produción de castañas, trigo e centeo. Con esta limitada variedade agrícola non era esencial o rego e ademais as chuvias eran abundantes. Os regadíos eran un labor secundario ao que non se lle dedicou especial esforzo.

É curioso salientar que nos primeiros anos nos que está datado este relato non existía un cultivo xeneralizado da pataca. A este tubérculo só se lle dedicaba algún recuncho dunha leira en especial onde non era doada a entrada do arado. Aínda é máis curioso o seu consumo. Gardaban a pouca colleita para a cea do Nadal e algunha que outra festa. Intentei preguntar o porqué desta limitación no cultivo. Parece ser que lle daban máis importancia ás terras para millo e centeo e xa tiñan abondo coas castañas. Sorprende a actitude dos nosos devanceiros ante este tubérculo de orixe peruana. Parece ser que facía máis de oito mil anos que se cultivaba en aquel país e deuse a coñecer en Galicia sobre o ano 1570.

Riobó é o noso río Bo

Neste traballo entran varios elementos que se incorporan ao plan xeral para describir o sistema de regadíos nas tres parroquias onde se desenrolan as labours de rego. O protagonista: o río Bo. Este pequeno río é o fío condutor e, repito, protagonista deste traballo. Neste sentido, antes de entrar na propia información de regadíos e regantes, debemos concederlle un tratamento especial, dedicándolle a totalidade deste capítulo. En primeiro lugar queremos clarexar que as súas augas non teñen un aproveitamento exclusivo para rega de fincas; ofrece moitas máis aplicacións como eiquí veremos. Tres parroquias deste concello, Oca, Remesar e Riobó son as que reciben principalmente as augas do río, que dá nome a unha delas e que o

Os ríos estradenses, afluentes do Ulla e do Umia.

Rede hidrográfica do municipio da Estrada.

ma, recóllese unha investigación sobre os muíños que había instalados neste río e a ela me remito.

Desde o seu nacemento vanse derivando pequenos canles para o rego das terras altas. Pero sigamos co seu aproveitamento. No lugar de Barcia traballaba o industrial torneiro coñecido por Manuel de Elisa, fabricante de pratos para pulpo, usado nas comidas en feiras,

identifica como río cheo de bondades.

O río Bo nace nas abas do Monte Redondo e Monte do Outeiro nun lugar coñecido como Fonte do Currelo na parroquia de Orazo, e recolle as augas que a choiva deixa nas tres parroquias xa nomeadas. O acusado desnivel fai que as súas augas baixen sempre en curso rápido case en continuas e pequenas fervezas. No seu camiñar cara o Sur ven recollendo augas de pequenos afluentes e abundantes regueiros e xa case ao seu remate recibe as augas do río Mao que é o que lle aporta máis caudal. Ó final entrega todas as súas augas no río Ulla, do que é afluente, na parroquia de Arnois. No mapa detállase todo o seu percorrido e afluentes.

Ademais do aproveitamento para rego –que ven ser o tema central deste traballo– o río Bo é utilizado noutras moitas actividades, case sempre como forza motriz. Nesta mesma publicación, no número cinco da mesma

mercados ou festas campestres. Era un home con moito enxeño. Para mover os dous tornos e unha serra construíu unha nora de catro metros de diámetro que montou sobre o leito do río de Barcia coas súas correspondentes cazolas e regulaba a velocidade ou a potencia con só modificar o caudal de entrada. Naquel tempo aínda non había instalación eléctrica e os demais torneiros usaban como forza motriz nos seus tornos uns pedais que movían co pé. Tampouco había bombas eléctricas para subir auga dos pozos; a roldana e o caldeiro eran de uso corrente.

Ademais, este home ideou unha bomba aspirante-impelente feita toda ela de madeira. Usaba toros de pino novo cun burato polo medio que facía de tubo. Sigamos con aproveitamento das augas. Xa na parte baixa do seu percorrido o industrial madeireiro Manuel da Fábrica montou unha pequena central eléctrica que consistía nunha dinamo movida por auga. Daba servizo para seis vivendas do lugar de Os Besteiros pero en cada casa só podía haber unha bombilla acesa de 25 W pois as posibilidades da dinamo eran pequenas e non daba para máis valentías. Poñíase en marcha ó vir a noite e traballada catro ou cinco horas. Río abaixo, antes de chegaren as augas ao “río grande”, había unha serie de pequenos saltos de auga que daban corrente para algunhas vivendas destas parroquias.

Como son curiosas lembranzas, expoño eiquí unha relación dos mesmos: Salto da Barreira, que daba servizo á casa dos Outeiros e a algunha cada da Mota. Salto de Cabaleiro, para servizo da casa de Cobián e unha casa do Río, e salto da Fábrica de Papel, para servizo propio. Xa fóra da nosa parroquia este río seguía a dar auga para mover unha dinamo para varias casas de Celeiróns e outro salto máis abaixo para servizo da casa de don Mario. Os usuarios deste servizo

O río Bo e a súa conca hidrográfica.

Antiga imaxe da ponte do río Bo.

pagaban ao propietario unha cantidade fixa ao ano sen que se formalizara pago mediante recibo de luz pois non había contadores pero o que sí facían era cortar o servizo se tentabas usar máis dunha bombilla. Como se pode supoñer a potencia era escasa e apenas chegaba para matar sombras pero

ao menos había un punto de luz limpo sen os fumes e malos olores da combustión do gas.

Sobre o ano 1955 unha compañía de electricidade de A Estrada, “*La Nueva Electra*” unificou o servizo. Máis tarde, o Salto de Merza fíxose cargo destes abonados ata que “*Fenosa*” mellorou definitivamente a calidade... e aumentou os prezos.

Ademais destas correntes superficiais nas que é tan ricaz esta comarca, circulan polo subsolo unhas correntes subterráneas que afloran á superficie por iso abundan as fontes e en calquera recuncho nacen augas. Na actualidade, todas as casas destas parroquias teñen servizo propio de auga ó aproveitar as augas freáticas por medio de pozos e minas que logo conducen ata as vivendas nas que entra con bastante presión pola diferenza de nivel. É frecuente que varios veciños acorden conxuntamente a apertura dunha mina con suficiente caudal para o propio abasto. Outra solución de captación de augas fondas é a perforación con maquinaria especial. Cómpre engadir que todas estas captacións de auga agotan as reservas do subsolo e fan escasear as fontes tan abundantes noutros tempos.

O litixio do Pazo de Oca

O río Mao é o principal afluente do río Bo, a quen aporta a maior parte do seu caudal. Este afluente entra nos dominios do Pazo de Oca por Badoucos, rega e adorna as súas leiras, fontes, estanques

e xardíns e sae de novo por Barcia para entregar as augas ao río pai. Estes sobrantes do Pazo veñen regar parte das leiras de Oca e unha grande parte das terras estremeiras de Riobó. Tempos atrás, a maioría das terras de cultivo do entorno desta casa ducal pertencían aos

Estanque dos xardíns do Pazo de Oca.

propios donos do pazo pero co tempo foron compradas polos veciños; pero a casa ducal aínda cría que era propietaria, non das terras que venderon, senón das augas que entraban na súa propiedade, de modo que os veciños debían pedir de favor permiso ao administrador para regar as súas terras e incluso firmar unha solicitude dirixida aos “donos” das mesmas. Ata aquí recollo informacións que por vía oral me transmitiron os veciños, poida que algo difusas e carentes de rigor. Para aportar concreción quixera aportar un artigo publicado no número 11 (febreiro de 1992) da revista *Contrarretanca* a partir da información facilitada por don Francisco Rey Castro, veciño de Riobó, máis coñecido entre nós por Paco de Agustín:

A causa do conflito é a pretensión, por parte de Pazo de Oca, de despozar aos donos das terras do dereito de regadío. Estas terras, nunha zona entre Oca e Riobó, dependían dos propietarios do Pazo nos tempos nos que se fixo a Presa Nova. A acequia pasa polo interior da finca amurallada e rega despois unha superficie catro veces maior. No século pasado, logo dunha división de herencia, parte da finca foi vendida como terra de regadío. Do regadío hai constancia documental de 200 anos.

A lei de augas de 1985 establece a titularidade pública de todas as augas dos ríos e dá un prazo de tres anos para a inscrición de dereito a utilizalas. A Comunidade de Regantes “Presa Nova” criouse porque a mesma lei obriga a todos os usuarios dunha mesma toma a constituírense en sociedade. Somos uns 80 propietarios, e os únicos que non quixeron entrar foron os donos do Pazo. Estes solicitaron a inscrición particularmente (xa houbo outro intento en 1929) excluindo ao resto dos usuarios. O normal houbera sido anular sen problemas este intento, e non foi así pola ineficacia dun avogado que non soubo formalizar no seu momento a nosa oposición pola parcialidade dun notario que certificou as falsedades pretendidas polo pazo despreciando a evidencia do uso colectivo

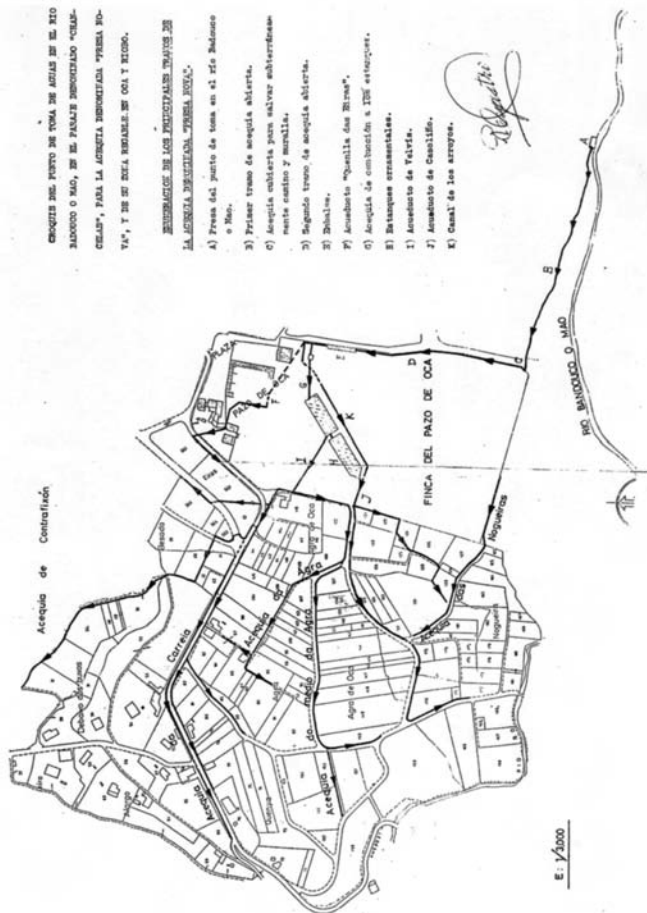
Lavadoiro de roupa no xardín do Pazo de Oca.

pón que se agote a vía administrativa antes de resolver un litixio por vía xudicial, pero só xudicialmente se pode anular a acta notarial feita a requerimento do Pazo que é a que está obstruíndo calquera solución. Por todo isto é probable que nun futuro próximo se prantexe un xuicio como única forma de defender os nosos dereitos.

das augas pola mala fe do administrador do duque que nunca atendeu as reclamacións dos outros regantes. A Comunidad de regantes solicitou ao seu nome, contemplando o dereito do Pazo, a súa parte de regadío, pero os propietarios deste paralizaron o proceso. [...] A súa tamén estaba parada porque un informe técnico deu constancia na Dirección Xeral de Obras Hidráulicas de que o aproveitamento de augas é conxunto e non particular. Levamos anos nesta situación porque a lei im-

Anécdotas e incidentes

Nos anos trinta do pasado século era frecuente que polas noites baixasen os lobos ás aldeas en busca dun doado bocado. Algúns listiños propalaban falsas chegadas dos lobos e os regantes daquelas noites non facían uso do seu dereito de rego por medo á fera; pero quen sí facía uso das augas era o listiño do conto. Nas fincas regadas polo río Badouco non había prorrato que delimitase e regulase o uso das augas do mesmo. Cada un collía a quenda cando había augas libres. Este sistema de rego era coñecido como de *pillapilla* u á *pillota*. A falla de regulación era motivo de frecuentes pelexas e liortas especialmente cando os que disputaban as augas non eran da mesma parroquia. Era costume que o agricultor que estaba en acto de rego deixase un sinal no torno (derivación da canle que ía para unha finca). Este sinal podía ser unha rama, unha prenda de roupa e, cando o perigo de roubo da auga era grande, quedaba o mesmo regante a gardar o tesouro da auga. Claro que ás veces o cansazo era tanto que se quedaba durmido pero as augas seguían o seu camiño e cumprían o seu deber. Una das tornas estaba situada preto do lavadoiro da

Plano do punto de toma de augas no río Badouco ou Mao, no lugar denominado "Chancelas", para a canle denominada "Presa Novata" e da súa zona regable en Oca e Riobó.

Praza de Oca e mentres as augas seguían o seu recorrido, as pulgas das roupas suadas e sucias que as lavandeiras deixaban no chan antes do lavado, asaltaban ao pobre gardián das augas. Esta faena do regado das leiras era continua e facíase de día e de noite pois alternaban as quendas para evitar a repetición. Nas escuras noite sen lúa eran necesarias dúas persoas; unha delas portaba un farol para alumear mentres o regante dirixía as augas polo seu suco. Nesta manobra precisábase traballar descalzos para non mollar o calzado. Non había problemas de catarros.

As disputas polo uso das augas de rego eran frecuentes pero poucas veces pasaban de insultos e de fortes parolas dedicadas á familia. Pero en certa ocasión xa non quedou en disputas pois entrou na conversa unha ferramenta, a eixada. Aquí quero recoller un relato que hai moitos anos circula por estas terras e que quedou gravado na memoria desta bisbarra. Nunha destas liortas entre un regador e unha regadora a cousa chegou a maiores pois nun destes tiras e das-me, a muller levou unha ferida na cabeza da que precisou asistencia sanitaria no hospital de Santiago, pero unha infección de tétanos levouna en oito días.

O troco horario

No 1940 adiantouse oficialmente unha hora con respecto á hora solar; troco que xeralmente foi mal recibido polas xentes das zonas rurais afeitas a calcular a hora pola situación do sol e no seu caso pola longura da sombra que proxectaba o seu corpo no chan. Esta medida tñana tan axustada que xeralmente os erros de cálculo eran de poucos minutos. Este troco horario tardou en aceptarse. Era corrente que ó iren preguntar a hora a outra persoa, esta daba dúas respostas, a hora do sol e a hora oficial, a *hora tola*. Esta modificación tamén afectou ós costumes do regadío e moitas veces entraba a malicia nos regantes pouco escrupulosos en aceptar o horario oficial. Durante a súa quenda de rego respectaba o novo horario co adianto oficial dunha hora sobre o sol, pero, finalizada a súa quenda, acollíase á antiga hora solar. Desta maneira, o aproveitado regante dispuña dunha hora máis de rego. Naturalmente os outros usuarios non estaban

conformes con esta medición do tempo e xurdían disputas, ameazas con fouciños, pelexas. Vaia liortas que se armaban!... aínda que o sangue non chegaba á canle de rego. Esta teima por regar antes do tempo marcado, querendo roubar tempo ao tempo, para aproveitar mellor o tempo –insisto adrede na repetición– dáme pé para lembrar unha sentenza que se repite nesta comarca, transmitida de xeración en xeración para censurar ou desaprobar a présa dos apurados que todo o quen quer facer axiña. Eiquí a expoño aínda que sexa metida a trompellóns:

*O tempo díxolle ao tempo
o tempo que o tempo tiña.
E o tempo respondeulle
que o tempo sen tempo non viña.*

A píntega

En moitas ocasións, cando se facía o regado polas noite, caía unha chuviña moi fina ou chuvia de tronada. Con esta clase de tempo era doado ver uns anfibios chamados pínegas, parecidos aos lagartos pero de hábito

Unha píntega.

nocturno. Estes animalíños viven preto das correntes de auga e saen dos seus acobillos preferentemente pola noite. Cando o regador, ou regadora, alumeados pola luz do farol que levaban na mao tropezan con esta especie de lagarto de bandas marelas, entráballes un medo ancestral. Pensan que con só tocarlle na pel, morre a persoa. Este bonito anfibio, cando se ve ameazado álzase nas catro patas en actitude agresiva. Este xesto do pobre animalíño é interpretado como unha posición de ataque o que aumenta máis o medo das persoas. É moi curiosa a crenza destas xentes sobre as pínegas. Din delas que aínda que as boten nunha fogueira nin o lume as queima. Que parecido ten coa mitoloxía e cánto asemella á Ave Fénix que renace das borrallas!

Nunha ocasión atopei preto dun regueiro unha grande e preciosa píntega. Agarreina con tino, coloqueina na palma da man e amosei-

lla a unha señora moi maior. Cando a veu virou pálida e botoume unha ollada temerosa coma se fose morrer naquel mesmo instante. Non sabía que o perigo deste bichiño radica na súa pel, que segrega unha sustancia tóxica e cómpre ter a precaución, cando se toca, de non levar as maos aos ollos e á boca. E máis nada.

As pozas

Moitas veces o caudal de auga que circulaba polas canles non era abondo para regar axeitadamente e con celeridade. Había que buscar a maneira de facer uns depósitos que acumulasen unha cantidade de auga para facer esta manobra sen perder tempo na espera. Este problema solucionouse dunha maneira moi sinxela. Aproveitaban algún recuncho que quedara algo fondo e que fixera de parede dun depósito de dous lados; o terceiro lado, de forma semicircular, facíase con terróns e ramas entrelazadas. Desta maneira podíase acumular ata dous ou tres mil litros de auga, cantidade suficiente para regar a totalidade dunha parcela mediana. Este modo de xuntaren as augas para rego era frecuente, sobre todo, na parroquia de Riobó onde houbo ata once pozas, aínda que algunhas delas tiñan outras aplicacións. Aquí van os nomes dalgunhas: Charca de Fonte, Poza da Aldea Grande, Poza do Rego, Poza do Outeiro, Poza do Reboredo, Charca de Penelas, Charca da Devesa. Eran tamén pozas do liño. Esta palnta, despois de arrincala –non segala– debía meterse a amolecer dentro da poza durante uns quince días para que podrecese a tona da pranta. Despois sometíase a varias manipulacións, moi laboriosas todas elas, especialmente o mazado, que se facía enriba de pedras lisas para que soltara a “casarilla”. Para este mazado eran moi axeitados os escanos de pedra que abondaban en todas as casas campesiñas; curiosamente aínda agora estes asentos seguen a chamarse mazadoiros.

O legoeiro

Moitas veces as augas de rego descubrían polas cunetas, que permitían un paso seguro e sen perda cara as leiras. Deixemos que estas augas baixen libremente polo seu cauce mentres lemos unhas

curiosas informacións sobre a conservación destas canles por onde circulaban, tamén, as augas da choiva. Na actualidade a súa conservación e mantemento depende dos organismos oficiais competentes; un equipo mecanizado realiza esas faenas nun intre, pero nos anos onde centramos a nosa investigación, esta tarefa estaba encomendada a unha persoa que se encargaba de manter limpas as cunetas: falamos do legoeiro, o home do legón, responsable da conservación e vixilancia, nunha lonxitude dunha legua, da estrada. O mantemento do propio firme xa era outro cantar, e non entraba na súa obriga.

Tradicionalmente estes limpadores de cunetas tiveron fama de nugalláns e descoidados. Dise deles que adoitaban pousar o legón nun lugar visible e penduraban nel a chaqueta, simulando que estaban a traballar, cando a realidade máis frecuente era que se afanasen en tarefas da súa propia facenda. Tal era a imaxe pública que se formou desta profesión que corría a frase de que para curar unha difícil enfermidade, o mellor remedio, o máis doado, era dar unha fregas con suor de legoeiro ou poñer a súa camisa suada. Quén as catara! Habería de todo, digo eu. Pero ademais desta sona de nugalláns, algúns foron uns oportunistas negociantes. Nas propias cunetas e nos seus bordos medraban tenras herbas moi cobizadas polas vacas. E aquí entra o negocio; o legoeiro convertía o seu campo de traballo nun motivo comercial. Arrendaba longos anacos de cuneta aos gandeiros para que as vacas paceran mansamente a sabedeira herba que alí medraba. Non existían problemas de atrancos na estrada; tan só había que contar co paso da Estradense e os días de mercado con algún que outro autobús. Apartábanse as vacas e logo, veña pacer de novo.

As cunetas tamén foron cultivadas no seu momento pois os veños sementaban nelas, previa compensación ao legoeiro, coles e leitugas.

A concentración parcelaria

Sobre o ano 1980 esta reforma agraria quedou rematada coa entrega de títulos de propiedade. Pero antes de entrar neste tema describamos a situación das antigas parcelas. O terreo destas tres parroquias é accidentado e as terras de cultivo estaban formadas a modo de longas parcelas nas ladeiras dos montes, sen superficie abondo para os labo-

res agrícolas mecanizados. O termo que aquí se usaba para denominar estas leiras era o de *gicholiña*, palabra que plasma con claridade a extensión da mesma. Pero ademais era costume que nas transmisión de patrimonio por herdanza cada finca fose repartida entre os herdeiros para que cada un conservase parte da propiedade. Deste modo a parcela facíase máis e máis pequena, tanto que as había de menos dun cuartillo (262 m²), na que non había lugar nin para un carro. Cómpre engadir que, unha vez realizada a concentración, nos novos títulos de propiedade consígnase se a parcela é ou non divisible, para evitar, precisamente aquela excesiva atomización.

Ao seren tan pequenas carecían de camiño de entrada e dependían dos estremeiros que aceptaban a obriga de deixar servizo de paso. Durante o proceso da elaboración inicial da Concentración Parcelaria da parroquia de Remesar tiven a oportunidade de preparar a relación de todos e cada un dos propietarios e identificar sobre un plano cada unha das súas pertenzas. O meu labor consistía en rexistrar o número de cada parcela e atribuírla ao seu dono. Neste proceso de identificación de propiedades encontreime con retallos –é o nome que mellor lle acae– con superficies de 4x5 m², no lugar das Amoreiras, a mellor terra da parroquia para hortalizas.

Podemos entrar con detalle nos datos destas tres parroquias que son obxecto do noso estudo pois son de grande importancia e danlle moita claridade ao tema. Entre os anos 74 e 80 do século pasado comezou e finalizou esta concentración coa entrega dos títulos aos propietarios das novas parcelas.

	Extensión	Propietarios	Parcelas antigas	Parcelas novas
OCA	178 Ha	328	3.128	645
REMESAR	275 "	243	2.021	649
RIOBÓ	153 "	415	2.224	732
	606	986	7.373	1.847

A mestranza entre agricultor, familia, fincas e animais, dame lugar para deixar constancia de dúas anécdotas moi ilustrativas sucedidas durante este proceso de concentración de terras nesta parroquia.

Un anaquiño de terra triangular duns 20 m² pertencía a María de Benigno, leva xa moitos, moitos anos falecida. Por necesidades de agrupamento pasou a outro propietario. ¡Pobre señora María! Pasaba días e noites a chorar desconsolada diante da parcela perdida e laiábase: Miña leiriña, na que traballou meu avó, que pisaron meus pais e onde pasei a miña mocidade e que agora quede sen ela! Non hai xustiza neste mundo! Coido que morreu pouco despois.

Outra anécdota: Neste proceso de concentración de terras, os enxeñeiros quixeron que os propietarios tiveran claro os grandes beneficios que supuñan estas reformas e organizaron unha viaxe a unha bisbarra onde esta concentración estaba finalizada xa facía varios anos.

Dous veciños separáronse do grupo e decidiron investigar pola súa conta. Chegaron a unha casa de labradores, presentáronse, parolaron de todo, e tamén do motivo que os levara alí. Foi a dona a que falou con moita paixón e manifestou que “o troco de terras doume un desgusto moi grande, custoume un mes de cama e houbo días que quería morrer. Pasaron dous anos e agora dígolles con franqueza que aínda que me deran duascenas mil pesetas non volvía aos tempos de antes”. Como se darán conta estes cartos naquel tempo era unha fortuna.

As presas de rego

Calquera labrego maior de 70 anos coñece ó detalle as pozas de rego, os canles e as tornas de todas as presas da súa parroquia. Destas antigas canles non se elaborou ningún gráfico nin plano, polo que neste traballo non se poden aportar documentos relativos a esta distribución. O que si hai son papeis onde quedaron rexistradas as quendas ou prorrateos das horas e datas que correspondía a cada leira. Este redactor tentou conseguir unha copia dun prorrateo pero atopouse coa desconfianza destas xentes pois dubidaban do uso dos papeis.

Coa chegada da Concentración Parcelaria todo este sistema de regos trocouse profundamente porque modificou a distribución das antigas parcelas, a súa localización e extensión.

Prorrateo del agua de la presa de la Barrera.

Reclacion de Cupos

N.º 1. Cupo de Ambos Rey y Person

	Cupos de 1783
1. Selagada, herbal y campo de calorá, cuartillos, que linda Norte con el finca de Juan Hernandez de San Rey, Este presa, Oeste regato.	17
2. Hazienda dos Sazos, labradío de diez cuartillos y medio, confinando por el Norte con Sordides Sur y Este presa, Oeste regato.	118
3. Selagada, a labradío y herbal, su cabida o extensión superficial es de noventa y nueve cuartillos, linda del Norte con la finca de Sordides Sur regato, Este presa, Oeste río.	122
4. Chousviro de Arrental carrizos, labradío de nueve cuartillos de su superficie o extensión la cual se halla cerrada al Sur de.	13
5. Arquiviro de la presa para laja, su cabida de otros cuartillos y medio, que linda Norte con Juan Hernandez Sur Hernandez de Juan Rodriguez Este presa, Oeste carrizos.	15
6. El fundo que ocupa la casa de su habitación sobreal, esta y terreno y medio a labradío y herbal, de sembradura de setenta y tres cuartillos, linda Norte regato y con parte de su finca de Sur y Este carrizos y regato, Oeste río.	151
7. Hazienda de San Juan, labradío y herbal, y alguna traja, su cabida es de noventa cuartillos y linda Norte	

Prorrateo de augas da Presa da Barreira.

Foi lenta a concienciación dos agricultores para asumir a súa nova propiedade pois esta modificación trocou a imaxe das terras que viña cultivando desde varias xeracións atrás. Concentradas as propiedades houberon acometer a tarefa de igualar as novas parce-

-: P R O R R A T E O :-
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

DE LAS AGUAS QUE DENOMINAN "P R E S A D E B A R C I A"
Y FERTILIZAN TERRENOS RADICANTES EN EL LUGAR DE BARCIA DE
LA PARROQUIA DE RIOBO, CUYO EXPEDIENTE PRINCIPAL, DE ESTE //
PRORRATEO FIRMADO POR TODOS LOS INTERESADOS, QUEDA EN PODER
DEL MAYOR LLEVADOR DE AGUAS DON RAMON CARAMES VICENTE. -DI-
CHO EXPEDIENTE HA DE SER EXHIBIDO A CUALQUIERA DE LOS LLE-
VADORES CUANDO SEA NECESARIO, ASI COMO UNA FOTOCOPIA TAMBIEN
FIRMADA POR TODOS LOS LLEVADORES QUE QUEDA EN PODER DE DON
MANUEL FERNANDEZ FERNANDEZ. - - - - -

-: T U R N O S :-

-: P R I M E R A T A N D A :-

En t r a, DON JOSE FERNANDEZ PAREDES, con treinta y un //
minutos, que utilizará desde las ocho de la mañana del Lunes,
hasta las ocho y treinta y un minutos de la misma mañana. Y
entra, - - - - -

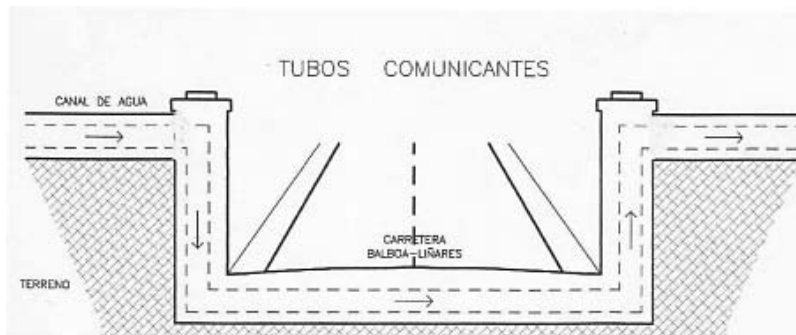
DON ANTONIO NEIRA FERNANDEZ, con tres minutos, que
utilizará desde las ocho y treinta y un minutos de la maña-
na del Lunes, hasta las ocho y treinta y cuatro minutos de /
la misma mañana. Y entra, - - - - -

DON JOSE PORTO BALTAR, con una hora y cincuenta /
y dos minutos, que utilizará desde las ocho y treinta y cua-
tro minutos de la mañana del Lunes, hasta las diez y veinti-
séis minutos de la misma mañana. Y entra, - - - - -

DOÑA MARIA FERNANDEZ FERNANDEZ, con cuatro horas
y diez minutos, que utilizará desde las diez y veintiséis mi-
nutos de la mañana del Lunes, hasta las dos y treinta y seis
minutos de la tarde del mismo Lunes. Y entra, - - - - -

Prorrateo de augas da Presa de Barcia.

las eliminando antigos estremeiros e desfacendo muros. Ao espoñer novos lindeiros, todo este sistema de canles, regos e tornas, quedou eliminado. Foi necesario abrir novos camiños de rego e nova distribución de tempos e datas.

Caño sifón atravesando unha estrada

Vasos comunicantes (os caños)

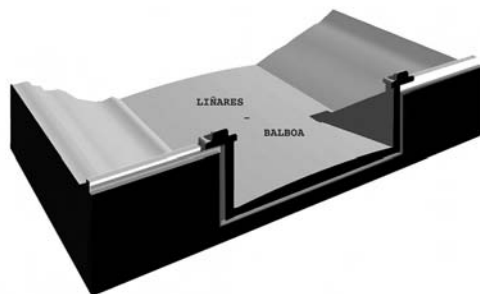
Caños de Oca.

Con moita frecuencia as canles de regadío e regueiros cruzaban a primitiva estrada de Liñares a Valboa por medio de tubos enterrados dunha a outra cuneta. Sobre o ano 23 do século XX, durante a ditadura de Primo de Rivera, modificouse e mellorouse o trazado da mesma, eliminando curvas cerradas e pronunciadas costas.

Esta nova modificación do trazado afectou ao paso das augas que cruzaban a estrada, de modo que os enxeñeiros víronse na obriga solucionar o seu paso por medio de tubos comunicantes, sifóns ou caños, como popularmente se denominan estas construcións hidráulicas. Na antedita estrada aínda se conservan algúns destes sistemas, pero fóra de uso.

O mesón

Na eira de Pepe Ruibal había unha poza grande da que saía auga para outra máis pequena que facía de lavadoiro da roupa e bebedeiro das

vacas e despois regaba parte das leiras desa zona. O uso desas augas quedou rexistrado documentalmente, aínda que máis adiante fosen usadas para servizo das casas de preto do manancial. Na poza do Piñeiro, na mesma parroquia de Oca, saía unha canle con augas que verquían nunha pía por un picho de pedra. Nesta pía bebían as bestas, cabalos ou burros dos arrieiros que facían o percorrido Santiago-Ourense e viceversa. Estes animais ían e viñan cargados xeralmente con odres de viño e todo tipo de mercadorías. Polo

camiño facían paradas para que os animais bebesen auga e comesen un bo feixe de herba. Ademais os propios arrieiros tamén tiñan necesidade de comida e bebida. Unha das paradas de costume era precisamente nunha casa situada á veira da estrada xeral Santiago-Ourense. Ademais dos arrieiros tamén facían parada frecuentemente os carros de cabalos que transportaban viaxeiros. Na actualidade aínda se conserva a casa, ben restaurada, habitada polo veciño de

Os caños de Berres.

Caños de Riobó.

Antigo mesón en Oca (estrada Santiago-Ourense).

Oca e bo amigo meu José Manuel Pereiro. O antigo oficio de mesoeiro hai moitos anos que desapareceu. Só queda o nome da casa: O Mesón e o do seu habitante e propietario José Manuel do Mesón.

Amudarrar o monte

Era tanta a necesidade de terras que había noutros tempos que se buscaban no monte novos espazos de cultivo. Era unha faena laboriosa. Durante a primavera cavábase a man unha parcela de monte e as moreas de terróns –chamadas mudarras– eran queimadas despois de que o sol as deixase ben secas. A borrhalla que quedaba era espaxada a modo de abono. Nese anaco de monte xa preparado sementábase trigo ou centeo e, mesturado con eles, semente de toxo. No seu tempo nacía e maduraba en primeiro lugar o cereal, que era segado e preparado para o consumo humano. Coa fariña de trigo facíase o pan de festa e a de centeo mesturábase coa de millo para facer o pan de broa. Despois da seitura do cereal empezaba a nacer o toxo pois ten un ritmo máis lento de xerminación e tamén tiña o seu aproveitamento para estrar as cortes, para pasto dos cabalos ou como combustible para quentar o forno do pan. Esta faena de amudarrar era longa e moi dura. Ás veces botábanse días enteiros no monte sen descanso para o xantar na casa. Levábanse patacas e facíanas asadas meténdoas na mudarra aínda quente. Como bebida, auga, que a había abondo en calquera sitio e era de balde.

Nova viaxe

No comezo deste relato describimos unha curta viaxe no autobús de Mosquera, contemplando a paisaxe dende ambos os dous lados da estrada. Cincuenta anos despois –medio século!– realizamos o mesmo percorrido; non, por suposto, no mesmo autobús, senón

nun cómodo turismo que corre suavemente por unha estrada de recente restauración e mellora. Viaxamos amodo para captar todos os detalles do percorrido. Das terras antano cultivadas con todas as variedades de plantas de consumo, millo, patacas e hortalizas que destacaban polo seu verdor, só quedan campos improditivos onde medran libremente herbas, hedras, matogueiras, toxo e algún que outro carballo e algúns piñeiros. Onde viamos casas cheas de vida, de actividade, agora vense moitas abandonadas e cubertas de mato que, pouco a pouco, vai tomando posesión delas. Algunha que outra finca aínda mostra sinais de cultivo, o resto só é pastín para ovellas e algún que outro cabalo pero nin vacas se ven agora. Canto cambiou o campo dende aqueles lonxanos días!

Entre o mato asoma a cheminea da fábrica de madeiras de Berres.

Desolación e tristeza onde onte rebulía a vida.